

Polska Akademia Umiejętności

**KWARTALNIK
PRAWA
PRYWATNEGO**

Rok XXVIII: 2019, z. 3

Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności

Recenzje

Unternehmenserbrecht in Europa, herausgegeben von Martin L ö h n i g, Anatol D u t t a, Dieter H e n r i c h, Peter G o t t w a l d, Herbert G r z i w o t z, Wolfgang R e i m a n n, Dieter S c h w a b, *Beiträge zum europäischen Familien- und Erbrecht*, Band 19, Verlag Ernst und Werner Giesecking, Bielefeld 2018, 158 s.

I. Zbiór tekstów w języku niemieckim dotyczących prawa dziedziczenia przedsiębiorstw w Europie ukazał się, jako tom 19, w ramach serii wydawniczej poświęconej różnym aspektom prawa rodzinnego i spadkowego¹. Książka zawiera referaty wygłoszone w ramach 2. Sympozjum Europejskiego Prawa Spadkowego, które odbyło się 8 i 9 kwietnia 2016 r. w Ratyźbonie².

Trzon publikacji stanowią autorskie opracowania prezentujące aktualny stan prawa dziedziczenia przedsiębiorstw w następujących porządkach prawnych: niemieckim (Christoph Döbereiner), polskim (Martin Margonski)³, włoskim (Gregor Christandl), belgijskim (Walter Pintens)⁴, liechtensteińskim (Francesco A. Schurr) oraz hiszpańskim i katalońskim (Miriam Anderson). Opracowania te, zgodnie z zaproponowaną przez Bolesława Banaszkiwicza terminologią, będą dalej nazywała raportami krajowymi⁵.

Bardzo dziękuję Pani mgr Martynie Robakowskiej za komentarz i krytykę tekstu.

¹ Recenzje tomu 17 oraz informacje ogólne o serii zob. E. F i g u r a - G ó r a l c z y k, KPP, R. XXVII: 2018, z. 3, s. 809-829; recenzja tomu 18 tej samej serii zob. B. B a n a s z k i e w i c z, KPP, R. XXVIII: 2019, z. 1, s. 259-270.

² I. Sympozjum Europejskiego Prawa Spadkowego odbyło się 10 i 11 IV 2014 r. w Ratyźbonie. Wyniki tego sympozjum zostały opublikowane w tomie 15 serii poświęconej różnym aspektom prawa rodzinnego i spadkowego. Wówczas zmieniona została również nazwa serii z: „Beiträge zum europäischen Familienrecht” na: „Beiträge zum europäischen Familien- und Erbrecht”. Wcześniej, mimo braku wskazania prawa spadkowego w nazwie serii, tematyka prawa spadkowego gościła na łamach tej serii w tomie 7, poświęconym rodzinnemu prawu spadkowemu i wolności testowania, w którym referat na temat polskiego rodzinnego prawa spadkowego i wolności testowania w kontekście europejskim opracował prof. Andrzej Mączyński (s. 191-212), oraz w tomie 10, w którym umieszczono wybrane artykuły prof. Dietera Henricha dotyczące niemieckiego, zagranicznego i międzynarodowego prawa rodzinnego i spadkowego.

³ W raporcie polskim nie uwzględniono ustawy z dnia 5 VII 2018 r. o zarządzie sukcesyjnym przedsiębiorstwem osoby fizycznej (Dz. U. poz. 1629), która weszła w życie 25 XI 2018 r.

⁴ Jak przyznaje sam autor raportu, informacje zawarte w raporcie są częściowo nieaktualne. 1 IX 2018 r. weszła w życie reforma prawa spadkowego w Belgii, która m.in. zmniejszyła wielkość rezerwy, a także zniósła zakaz zawierania umów o spadek po osobie żyjącej.

⁵ Zob. B. B a n a s z k i e w i c z, KPP, R. XXVIII: 2019, z. 1, s. 259.

Tom zamykają „Refleksje końcowe: czy potrzeba prawa spadkowego przedsiębiorstw?“, w których Anatoł Dutta, nawiązując do raportów krajowych, podsumowuje i ocenia kierunek rozwoju prawa dziedziczenia przedsiębiorstw.

II. Każdy z raportów krajowych przedstawia w sposób informacyjny przepisy regulujące dziedziczenie przedsiębiorstw w wybranym systemie prawnym. Pewnym wyjątkiem jest raport poświęcony prawu hiszpańskiemu i prawu katalońskiemu, którego tytuł już zdradza, że raport poświęcony jest prawu spadkowemu dotyczącemu spadków, w których skład wchodzi przedsiębiorstwo. Ta delikatna różnica w tytule podrozdziału znajduje swoje odbicie w treści raportu, w którym jego autor poświęca wiele uwagi omówieniu ogólnych zasad regulacji prawa spadkowego w hiszpańskim i w katalońskim kodeksie cywilnym.

Raporty krajowe różnią się pod względem omówionych zagadnień, dokładności i precyzji, a także stylu i zrozumiałości. Niewątpliwie najbardziej szczegółowo przedstawione jest niemieckie prawo spółek. W raporcie polskim bardzo wszechstronnie, ale i krytycznie przeanalizowano możliwość wykorzystania istniejących instytucji prawa spadkowego do uregulowania problemu sukcesji przedsiębiorstw. Barwnie i obrazowo problem dziedziczenia przedsiębiorstw przedstawia autor raportu włoskiego. Szczególnie interesujące jest osadzenie omawianych przez niego regulacji w kontekście danych statystycznych i przykładów. Natomiast autor raportu liechtensteińskiego, który bardzo szczegółowo omawia regulacje umożliwiające sukcesję niemieckich przedsiębiorstw⁶, zdaje się mieć na celu zainteresowanie (niemieckich) przedsiębiorców możliwościami oferowanymi przez prawo obowiązujące w Liechtensteinie. W raporcie dotyczącym prawa hiszpańskiego i katalońskiego można znaleźć także ogólne informacje dotyczące porządków prawnych obowiązujących w tych jurysdykcjach. A jedną z tez, do których autor tego raportu zdaje się starać przekonać czytelnika, jest nadmierne skomplikowanie prawa obowiązującego w Hiszpanii i jej wspólnotach autonomicznych.

W tomie nie ma żadnych wskazówek dotyczących prób ujednoczenia treści raportów krajowych przez zobowiązanie ich autorów do uwzględnienia odpowiedzi na określone pytania. Dlatego wydaje się, że każdy z autorów sam zdecydował, które gałęzie i działy prawa uwzględnić, przedstawiając przepisy regulujące dziedziczenie przedsiębiorstw w opisywanym przez siebie porządku prawnym. W większości raportów krajowych omówiono wybrane przepisy prawa spadkowego (III), prawa spółek handlowych (IV), innych gałęzi prawa cywilnego (V) i prawa podatkowego (VI).

III. W raportach krajowych (poza raportami niemieckim i liechtensteińskim) można znaleźć ogólne informacje dotyczące prawa spadkowego obowiązującego w danym porządku prawnym, w tym między innymi treści przepisów dotyczących zachowku (raporty polski, hiszpańsko-kataloński w części dotyczącej prawa katalońskiego) albo rezerwy (raporty włoski, belgijski i hiszpańsko-kataloński w części dotyczącej prawa hiszpańskiego) oraz możliwości zawierania umów dotyczących spadku po osobie żyjącej. W raporcie włoskim podkreślono, że największym problemem dla efektywnego planowania i przeprowadzenia sukcesji przedsiębiorstw jest ochrona zapewniona krewnym spadkodawcy przez przyznanie im prawa do rezerwy (s. 51–52). Warto nadmienić, że zakaz zawierania umów o spadek po osobie żyjącej (w tym także umowy o zrzeczenie się dziedziczenia przez spadkobiercę ustawowego po przyszłym spadkodawcy) obowiązuje zasadniczo w prawie włoskim i w hiszpańskim

⁶ Autor raportu liechtensteińskiego przedstawia także informacje o historii powstania liechtensteińskiego prawa spółek handlowych.

kodeksie cywilnym, a do 1 września 2018 r. obowiązywał również w prawie belgijskim. Zakaz ten w sposób znaczący utrudnia zapewnienie kontynuacji prowadzenia przedsiębiorstwa przekazałego za życia przedsiębiorcy po jego śmierci, ze względu na brak możliwości prawnej regulacji roszczeń osób uprawnionych do rezerwy jeszcze za życia pierwotnego przedsiębiorcy.

W polskim raporcie wspomniano także o możliwości ustanowienia w testamencie zapisu windykacyjnego obejmującego oznaczone przedsiębiorstwo lub gospodarstwo rolne (s. 36–39)⁷ lub zarządcy spadku odziedziczonego przez małoletniego (s. 39–41)⁸ w celu uregulowania problemu dziedziczenia przedsiębiorstwa. Autor raportu polskiego eksponuje również ograniczenia sukcesji przedsiębiorstw, do których należy prawo własności albo prawo użytkowania wieczystego nieruchomości położonej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz udziałów lub akcji w spółce handlowej z siedzibą na tym terytorium przez cudzoziemców (s. 33–35)⁹, a także na praktyczne problemy związane z przekazywaniem przedsiębiorstw jednoosobowych (na przykład konieczność wystąpienia o nowe zezwolenia czy konieczność dokonania dodatkowych rozliczeń podatkowych; s. 41). Autor raportu włoskiego wskazuje natomiast na uprawnienie testatora do opóźnienia podziału spadku i spełnienia roszczeń z tytułu rezerw o pięć lat przez umieszczenie stosownego postanowienia w swoim testamencie (s. 53–54).

W razie, gdy omawiany porządek prawny zawiera szczegółowe przepisy regulujące dziedziczenie gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw, autorzy raportów krajowych w sposób dość dokładny przedstawiają ich treść. Należy zauważyć, że o ile szczególne instrumenty umożliwiające dziedziczenie gospodarstw rolnych przewidziane są we Włoszech, w Hiszpanii i — dla spadków otwartych do 14 lutego 2001 r. — w Polsce, o tyle szczególne regulacje dotyczące dziedziczenia przedsiębiorstw należą do rzadkości. Jak wynika z opracowań, pojedyncze regulacje ułatwiające sukcesje przedsiębiorstw można znaleźć w prawie włoskim, belgijskim i hiszpańskim. We Włoszech w 2006 r. ustawodawca wprowadził wyjątek od zakazu zawierania umów o spadek po osobie żyjącej. Wszystkie osoby mające prawo do rezerwy po określonym przedsiębiorcy mogą się go zrzec w umowie, jeżeli przedsiębiorca za życia przekazuje przedsiębiorstwo swoim potomkom (*patto di famiglia*). Osoby uprawnione do rezerwy otrzymują w zamian za zrzeczenie się prawa do rezerwy spłatę równowartości swojego udziału w przedsiębiorstwie (s. 55–57). W prawie belgijskim przewidziane są szczególne reguły dziedziczenia małych przedsiębiorstw umożliwiające, pod szczególnymi warunkami i za opłatą, określonym spadkobiercom prawo do przejęcia przedsiębiorstwa, w skład którego wchodzi nieruchomości (s. 73–76). W Belgii obowiązują także szczególne regulacje dotyczące zaliczania na poczet spadku darowizny akcji i udziałów w spółce prowadzącej przedsiębiorstwo, dokonanych *inter vivos* przez spadkodawcę: wartość tych udziałów albo akcji oblicza się według stanu i cen z chwili jej dokonania (s. 78). Jeżeli wartość darowizny przekroczy wartość rozporządzalnej części spadku, to obdarowany musi zapłacić równowartość sumy pieniężnej potrzebnej do uzupełnienia rezerwy. Wydaje się również, że obdarowany przedsiębiorstwem rodzinnym albo prawami udziałowymi w spółce prowadzą-

⁷ Autor raportu polskiego wskazuje na wątpliwości w możliwości zastosowania tej konstrukcji prawnej do wszystkich rodzajów spółek, s. 39.

⁸ Możliwość ustanowienia w testamencie zarządcy spadku odziedziczonego przez małoletniego przedstawiono w kontekście braku możliwości ustanowienia stałego wykonawcy testamentu w prawie polskim. Możliwość ta została oceniona przez autora raportu jako niesatysfakcjonująca, s. 40–41.

⁹ Konstytucyjność i zgodność z umowami międzynarodowymi tych uregulowań została podana w wątpliwość przez autora raportu polskiego, s. 34–35.

cej przedsiębiorstwo może zwrócić do masy spadkowej równowartość darowizny zapłaconej w pieniądzu, zamiast uzyskaną darowiznę w naturze (s. 79). Artykuł 1056 hiszpańskiego kodeksu cywilnego, wprowadzony w 2003 r., umożliwia testatorowi postanowienie w testamencie, że rezerwa ma być wypłacona w gotówce, jeżeli jest to w interesie rodziny i ma służyć zachowaniu własności przedsiębiorstwa, utrzymaniu jego jedności albo kontroli nad nim lub nad grupą przedsiębiorstw. Zapłata równowartości rezerwy może być opóźniona nawet o pięć lat i może być dokonana ze środków nienależących do spadku (s. 138–139). Artykuły 841 i 847 kodeksu przewidują także możliwość spłacenia rezerwy przez zstępnego wskazanego przez testatora (s. 139). Prawo katalońskie przewiduje trzy typy umów o spadek, których zawarcie ma mieć na celu utrzymanie i kontynuowanie prowadzenia przedsiębiorstwa rodzinnego albo przekazanie profesjonalnej praktyki (s. 143–144). Prawo hiszpańskie i katalońskie umożliwia spadkodawcy pozostawienie zarządu częścią spadku określonej osobie, która może w swoim testamencie zdecydować, który z potomków spadkodawcy ma przejąć jego spadek (s. 144–145).

Warto zauważyć, że chociaż większość autorów raportów krajowych (na przykład polskiego lub włoskiego) podkreśla brak odpowiednich uregulowań prawnych umożliwiających każdorazową kontynuację prowadzenia przedsiębiorstwa należącego do spadku, szczególne regulacje dziedziczenia przedsiębiorstw wprowadzono przede wszystkim w porządkach prawnych, w których obowiązuje system rezerwy. Regulacje te są pokłosiem sztywnych regulacji prawa do rezerwy powodującego między innymi automatyczne przejście części spadku na własność uprawnionego do rezerwy z chwilą śmierci spadkodawcy. Próba uelastyczenia systemu rezerwy, w przypadku, gdy w skład spadku wchodzi przedsiębiorstwo, sprowadza się do wprowadzenia możliwości przekazania uprawnionemu z tytułu rezerwy pieniędzy zamiast części spadku, a więc stanowi kolejny krok w stronę odejścia od systemu rezerwy na rzecz prawa do zachowku. Przykłady reform prawa spadkowego mających na celu odejście od prawa do rezerwy na rzecz prawa do zachowku można zaobserwować nie tylko w odniesieniu do dziedziczenia przedsiębiorstw¹⁰.

IV. Autor raportu włoskiego zauważa, że brak szczególnych przepisów prawa spadkowego regulujących dziedziczenie przedsiębiorstw w danym systemie prawnym powoduje konieczność posługiwania się instrumentami uregulowanymi w innych gałęziach prawa, w tym w prawie spółek handlowych (s. 61). Wydaje się jednak, że omówienie problematyki dziedziczenia przedsiębiorstw bez przedstawienia prawa spółek handlowych obowiązującego w danym porządku prawnym jest wręcz niemożliwe. Brak przedstawienia zakresu swobody pozostawionej wspólnikom w regulacji w umowie spółki możliwości i sposobu dalszego prowadzenia przedsiębiorstwa w razie śmierci jednego z nich uniemożliwia dokonanie oceny konieczności wprowadzenia szczególnych rozwiązań w prawie spadkowym. W większości raportów krajowych (poza raportem belgijskim) opisano rozwiązania przewidziane przez normy prawa spółek handlowych, które pozwalają na regulację sposobu dalszego prowadzenia przedsiębiorstwa w razie śmierci jednego ze wspólników w umowie spółki i na utrzymanie jedności przedsiębiorstwa (zob. raporty niemiecki, polski, włoski i liechtensteiński). Autor raportu niemieckiego bardzo szczegółowo przedstawia mające zastosowanie przepisy prawa spółek.

W raportach oddzielnie omówiono problem sukcesji przedsiębiorstw prowadzonych przez spółki osobowe i kapitałowe. W przypadku przedsiębiorstw prowadzonych przez spół-

¹⁰ Prawo do zachowku zamiast prawa do rezerwy wprowadzono np. w prawie holenderskim (art. 4:63 BW).

ki osobowe istnieją zasadniczo trzy możliwości: przejęcie udziału zmarłego wspólnika przez pozostałych wspólników, przejęcie tego udziału przez niektórych albo wszystkich spadkobierców* wspólnika albo rozwiązanie spółki (zob. na przykład raport niemiecki i raport włoski). Ponadto, prawo niemieckie przewiduje możliwość umownego ustanowienia prawa wstąpienia do spółki na rzecz określonej osoby, która może pochodzić także spoza kręgu spadkobierców (s. 15). Co ciekawe, autor raportu niemieckiego wskazuje, że w prawie niemieckim, w przypadku sukcesji udziałów w przedsiębiorstwie przez pozostających przy życiu wspólników przedmiotem kontrowersji jest wpływ wyłączenia albo ograniczenia prawa do odszkodowania spadkobierców w umowie spółki na obliczenie wartości udziału spadkowego stanowiącego podstawę do obliczania zachowku; udziały zmarłego wspólnika nie wchodzi bowiem w skład jego spadku (s. 7–9). W Niemczech dopuszczalne jest ponadto ustanowienie wykonawcy testamentu w spółkach osobowych w celu wykonywania niektórych praw spadkodawcy (s. 18–21). Dziedziczenie udziałów albo akcji w spółkach kapitałowych może być także ograniczone w umowie spółki. Na przykład udziały albo akcje mogą przypaść pozostałym udziałowcom albo akcjonariuszom, ich zbycie może być ograniczone prawem pierwokupu na rzecz pozostałych udziałowców albo akcjonariuszy albo odziedziczenie akcji może być uzależnione od zgody zarządu (a czasem rady nadzorczej) spółki (zob. na przykład raport włoski i bardzo szczegółowy w tym zakresie raport niemiecki). Także w przypadku spółek kapitałowych zakres ograniczenia prawa do odszkodowania w umowie spółki i jego wpływu na obliczenie wartości udziału spadkowego stanowiącego podstawę do obliczania zachowku jest przedmiotem kontrowersji w doktrynie niemieckiej (s. 23). W raporcie niemieckim wspomniano także, że o ile umowa spółki nie stanowi inaczej, w wyniku śmierci wspólnika spółki prawa cywilnego podlega ona likwidacji (s. 3).

V. W kilku raportach krajowych wskazano również inne instrumenty prawne umożliwiające spadkodawcy zaplanowanie sukcesji swojego przedsiębiorstwa. Autor raportu włoskiego opisuje konstrukcje prawne pozwalające na zapewnienie kontynuacji prowadzenia przedsiębiorstwa, w szczególności darowiznę przedsiębiorstwa z zastrzeżeniem na nim prawa użytkowania na rzecz pierwotnego właściciela (s. 61–62), *buy-out* przedsiębiorstwa przez nowo utworzone przedsiębiorstwo krewnego spadkodawcy (s. 65–66), utworzenie holdingu rodzinnego umożliwiającego podział kapitału i zarządu (s. 66), stworzenie akcji lub udziałów uprzywilejowanych (s. 67) czy umieszczenie przedsiębiorstwa w truście (s. 68). Podobne konstrukcje zostały wspomniane przez autora raportu belgijskiego (s. 84–85). Autor raportu liechtensteińskiego bardzo szczegółowo omawia możliwość wykorzystania fundacji jako instrumentu do umożliwienia dziedziczenia przedsiębiorstwa przez przeniesienie udziałów albo akcji spółki prowadzącej przedsiębiorstwo na fundację, po to, aby część lub całość przedsiębiorstwa prowadzonego przez spółki kapitałowe nie stała się częścią masy spadkowej (s. 93–112), a także możliwość i sposób utworzenia spółki akcyjnej umożliwiającej zachowanie przedsiębiorstwa w rękach rodziny spadkodawcy (s. 112–125). W raporcie hiszpańsko-katalońskim autor wspomina, że do sukcesji przedsiębiorstwa stosuje się instrumenty prawne stworzone w innym celu, ale nie analizuje ich (s. 145–146).

Autor raportu belgijskiego zauważa obecną w prawie belgijskim tendencję do ograniczania i rezygnacji z istniejących w prawie spadkowym i podatkowym ułatwień w dziedziczeniu przedsiębiorstw, w celu promowania przekazywania przedsiębiorstwa za życia przedsiębiorcy (s. 86). Sukcesja przedsiębiorstwa jeszcze przed śmiercią przedsiębiorcy miałyby zapewnić kontynuację prowadzenia przedsiębiorstwa i uniknięcie potencjalnych sporów powstających w związku z dziedziczeniem. O podobnych tendencjach nie wspomniano w pozostałych raportach krajowych. Argumenty popierające ten kierunek zmian nie są w pełni przekonujące. Opisując możliwości przekazania przedsiębiorstwa za życia przedsiębiorcy,

autorzy innych raportów krajowych wskazują na mechanizmy pozwalające pierwotnemu przedsiębiorcy na współuczestniczenie w kierowaniu przedsiębiorstwem czy też na ponowne przejście nad nim kontroli. Przekazanie przedsiębiorstwa jeszcze za życia przedsiębiorcy wcale nie musi prowadzić do ograniczenia liczby konfliktów powstających z powodu sukcesji, a może nawet zwiększyć ich liczbę, ze względu na potencjalne zwiększenie liczby ich uczestników o pierwotnego przedsiębiorcę, który, w dodatku, może mieć możliwość ograniczenia albo odwrócenia skutków sukcesji. Zmuszenie pierwotnego przedsiębiorcy do przekazania przedsiębiorstwa jeszcze za jego życia stawia go ponadto w sytuacji, w której musi on skonfrontować osoby rozczarowane jego decyzją. Przekazanie majątku rozrządzeniem testamentowym umożliwia spadkodawcy omięcie tego typu nieprzyjemności.

VI. Autorzy raportów krajowych (poza autorami raportów niemieckiego i liechtensteińskiego) ogólnie przedstawiają niektóre zagadnienia prawa podatkowego mające wpływ na dziedziczenie przedsiębiorstw. W szczególności, w raportach można znaleźć odpowiedź na dwa następujące pytania: (1) czy podatek od dziedziczenia przedsiębiorstwa uregulowany jest w sposób szczególny i (2) czy określone osoby (zazwyczaj najbliżsi krewni albo małżonek, ale także — w przypadku raportu dotyczącego prawa spadkowego w Hiszpanii i Katalonii — współnicy spadkodawcy) mają roszczenie o zapłatę niższego podatku od spadku po spadkodawcy. Szczególne regulacje podatkowe obowiązują w Polsce, we Włoszech i w niektórych regionach Belgii oraz hiszpańskich wspólnotach autonomicznych. W Polsce spadkobiercy nie są obowiązani do zapłaty podatku przy dziedziczeniu gospodarstwa rolnego, jeżeli doszło do spełnienia określonych przesłanek (s. 46), a zerowa stawka podatku obowiązuje w przypadku dziedziczenia jakiegokolwiek przedmiotu należącego do spadku przez wszystkie osoby należące do określonego kręgu spadkobierców (s. 47). Także prawo włoskie nie przewiduje obowiązku zapłaty podatku w razie dziedziczenia gospodarstwa rolnego lub przedsiębiorstwa przez członków najbliższej rodziny spadkodawcy w przypadku spełnienia określonych przesłanek (s. 60). W Belgii, w regionie flamandzkim, w razie spełnienia szczególnych przesłanek, członkowie rodziny spadkodawcy mogą być zwolnieni od podatku od spadku albo od darowizny w razie odziedziczenia czy otrzymania przedsiębiorstwa albo akcji spółki je prowadzącej (s. 81–84). Także w poszczególnych wspólnotach autonomicznych w Hiszpanii przewidziane są niższe stawki podatku w przypadku sukcesji przedsiębiorstwa przez członka rodziny spadkodawcy (s. 146–149).

VII. W niemieckim, polskim i liechtensteińskim raporcie krajowym nawiązano także do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (EU) nr 650/2012 z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie jurysdykcji, prawa właściwego, uznawania i wykonywania orzeczeń, przyjmowania i wykonywania dokumentów urzędowych dotyczących dziedziczenia oraz w sprawie ustanowienia europejskiego poświadczenia spadkowego. W raporcie niemieckim wskazano na brak zastosowania wskazanego rozporządzenia do prawa spółek (art. 1 ust. 1 lit. h i i), a także na brak ogólnoświatowych reguł kolizyjnych prawa spółek (s. 23–24). Raport liechtensteiński krótko przedstawia obowiązującą w Unii Europejskiej swobodę przedsiębiorczości (s. 92–93).

VIII. Autorzy niektórych raportów krajowych pokusili się o wskazanie kierunku zmian prawa obowiązującego w omawianych przez nich porządkach prawnych. Autor raportu poświęconego prawu Belgii nadmienia, że opisany przez niego stan prawny uległ zmianie w wyniku reformy prawa spadkowego, która weszła w życie 1 września 2018 r. (s. 86); autor raportu hiszpańskiego i katalońskiego wskazuje na potrzebę nowelizacji przepisów o zachowku uregulowanych w hiszpańskim kodeksie cywilnym (s. 141–142).

IX. Autor zamykających tom refleksji końcowych stawia pytanie: „Jak dalece system prawny jest gotowy do odstępstwa od ogólnych reguł, w szczególności dotyczących zachowku i podalku od spadku, aby zapewnić sensowną sukcesję przedsiębiorstw?” (s. 151). Odpowiedź na to pytanie można znaleźć w każdym z raportów krajowych w stosunku do prezentowanego w danym raporcie porządku prawnego. Dokonując pewnego uogólnienia na podstawie analizowanych raportów krajowych, można powiedzieć, że nowsze nowelizacje prawa spadkowego zawierają pojedyncze przepisy mające na celu umożliwienie zachowania jednoci dziedziczonego przedsiębiorstwa. Trend ten jest zgodny z zauważoną w prawie spadkowym tendencją do osłabiania prawa osób uprawnionych do zachowku lub do rezerwy na rzecz zwiększania wolności testowania testatora¹¹.

Jednak autor refleksji końcowych koncentruje się w swoich przemyśleniach na prawno-politycznym zagadnieniu konieczności i zakresu szczególnej regulacji dziedziczenia przedsiębiorstw. Autor uważa, że celem i jedynym uzasadnieniem stworzenia prawa dziedziczenia przedsiębiorstw powinno być zapewnienie jednoci przedsiębiorstwa stanowiącego składnik masy spadkowej i kontynuowanie jego działalności (s. 152). Innymi słowy, likwidacja przedsiębiorstwa nie powinna mieć miejsca tylko ze względu na brak przepisów umożliwiających zmianę pokoleniową po śmierci pierwotnego właściciela przedsiębiorstwa w wyniku konieczności spełnienia roszczeń z tytułu rezerwy lub zachowku albo wypełnienia zobowiązań podatkowych. Likwidacja przedsiębiorstwa ze względu na śmierć przedsiębiorcy nie jest wynikiem działania naturalnych mechanizmów rynkowych i nie przyczynia się do wzmocnienia konkurencji na rynku (s. 153). Bardziej kontrowersyjny jest pogląd autora, zgodnie z którym wartością chronioną przez prawo nie powinno być jednak pozostawienie przedsiębiorstwa w rękach spadkobierców (a więc najczęściej członków rodziny) spadkodawcy (s. 154–155). Zdaniem autora pokrewieństwo ani powinowactwo, a nawet wola spadkodawcy nie są najlepszymi kryteriami wyboru następcy przejmującego przedsiębiorstwo (s. 155, 158). Dlatego krewni lub powinowaci spadkodawcy lub jego spadkobiercy nie powinni być faworyzowani przez prawo krajowe (w tym też przez prawo podatkowe). Przeciwnie, autor upatruje w konieczności zapłaty (wysokiego) podatku od dziedziczonego przedsiębiorstwa pozytywny efekt w postaci konieczności zbycia dziedziczonego przedsiębiorstwa osobie, która ma najlepsze kwalifikacje do jego prowadzenia (s. 157). Aby umożliwić rozważne zbycie przedsiębiorstwa, autor postuluje wprowadzenie odpowiednio długiego terminu na zapłatę podatku od spadku i możliwości rozłożenia tego podatku na raty (s. 157).

Jednak likwidacja ułatwień pozwalających na pozostawienie przedsiębiorstwa rodzinnego członkom najbliższej rodziny spadkodawcy budzi wątpliwości. Po pierwsze, członek rodziny spadkodawcy, nawet jeżeli byłby najbardziej odpowiednią i przygotowaną do prowadzenia przedsiębiorstwa osobą, nie zawsze może sobie pozwolić na nabycie przedsiębiorstwa przez zapłatę równowartości jego wartości rynkowej, i to nawet jeżeli otrzymał udział w części spadku. Osobiste niesnaski istniejące między spadkobiercami mogą dodatkowo utrudnić przejęcie przedsiębiorstwa przez jednego z nich. Ponadto, stanowisko reprezentowane przez autora refleksji końcowych wydaje się opierać na założeniu, że spadkobranie jest procesem czysto matematycznym. Osoby spokrewnione ze spadkodawcą w określonym

¹¹ Zob. np. S. van Erp, *New Developments in Succession Law*, „Electronic Journal of Comparative Law” 2007, nr 11.3, s. 12; W. Pintens, *Need and Opportunity of Convergence in European Succession Laws*, w: M. Anderson, E. Arroyo i Amayuelas, *The Law of Succession: Testamentary Freedom*, Groningen 2011, s. 16; D. Leipold, *Europa und das Erbrecht*, w: G. Köbler, M. Heinze, W. Hromádka, *Europas universale rechtsordnungs-politische Aufgabe im Recht des dritten Jahrtausends: Festschriften für Alfred Söllner zum 70. Geburtstag*, München 2000, s. 659.

stopniu muszą otrzymać równowartość przypadającego im udziału w spadku w postaci części spadku albo jego wartości w pieniądzu. Jednak wydaje się, że osoby bliskie spadkodawcy bardzo często łączą z poszczególnymi składnikami masy spadkowej (w tym z prowadzonym przez spadkodawcę przedsiębiorstwem) silne emocje. Trudno być obojętnym wobec losów „ojcowizny”. Dlatego udział tych osób w spadku zazwyczaj nie ogranicza się do pieniędzy otrzymanych w ramach spłaty ich udziału w spadku albo zachowku. Co więcej, kierunek i uzasadnienie reform zaprezentowane w raportach krajowych przeczą pogładowi prezentowanemu przez autora refleksji końcowych. Autor raportu hiszpańsko-katalońskiego wielokrotnie wskazuje, że rozwiązania wprowadzone w omawianych przez niego porządkach prawnych miały na celu umożliwienie przekazania przedsiębiorstwa członkom rodziny spadkodawcy (s. 144). Także autor raportu belgijskiego eksponuje uprzywilejowaną — w stosunku do pozostałych spadkobierców — pozycję spadkobierców przejmujących przedsiębiorstwo po spadkodawcy, chociaż sam kwestionuje te przepisy ze względu na zasadę równości (s. 85–86). Autor ten stwierdza również, że wysokie podatki od spadków mogą spowodować rozpad przedsiębiorstw (s. 81).

X. Recenzowana publikacja stanowi ciekawe wprowadzenie do problematyki sposobu regulacji sukcesji przedsiębiorstw w wybranych porządkach prawnych. Jest ona godnym zaufania źródłem podstawowych wiadomości w tym zakresie i może służyć jako punkt początkowy dla rozpoczęcia badań prawnoporównawczych na ten temat. Jednak, jak słusznie zauważa autor refleksji zamykających tom, w porównaniu z pozostałymi tomami serii wydawniczej poświęconej różnym aspektom prawa rodzinnego i spadkowego liczba raportów krajowych zamieszczona w tym tomie jest bardzo ograniczona. Ze względu na wąski krąg omówionych porządków prawnych przedstawiony stan prawny nie jest reprezentatywny dla wszystkich krajów Europy. Brak przede wszystkim raportów krajowych przedstawiających stan prawny krajów należących do kręgu skandynawskiego, które cieszą się opinią szczególnie przyjaznych dla przedsiębiorczości.

Także brak przedstawienia rozwiązań przyjętych w najnowszych kompleksowych reformach prawa spadkowego pozostawia niedosyt. W szczególności analiza prawa obowiązującego po wejściu w życie 1 stycznia 2017 r. najnowszej reformy prawa spadkowego w Austrii czy też obowiązującego od 1 stycznia 2003 r. holenderskiego prawa spadkowego pozwoliłaby lepiej wskazać i ocenić trendy w reformach prawa spadkowego i potrzebę istnienia specjalnych prawnospadkowych regulacji sukcesji przedsiębiorstw. Szczególną wartość miałyby również rozszerzenie omówienia prawa dziedziczenia przedsiębiorstw o rozważania praktycznej przydatności obowiązujących w Austrii i Holandii przepisów umożliwiających testatorowi rozłożenie zapłaty roszczenia o zachówek na raty, jeżeli natychmiastowe zaspokojenie roszczenia mogłoby zagrozić dalszemu istnieniu przedsiębiorstwa dziedziczonych po nim (§ 766–767 ABGB i art. 7:47 BW). Istnienie podobnego rozwiązania w prawie włoskim i hiszpańskim (ale w stosunku do rezerwy) zostało jedynie zasygnalizowane przez autorów raportu włoskiego i raportu hiszpańsko-katalońskiego, którzy nie pokusili się niestety o wszechstronne przedstawienie jego praktycznej wartości.

Dorota MILER